

[0894]

BESPREK

Anne Dykstra, *J.H. Halbertsma als lexicograaf. Studies over het Lexicon Frisicum (1872)*. Fryske Akademy – Afûk, Ljouwert 2011.

Het grote Friese woordenboek waaraan Joost Hiddes Halbertsma (1789-1869) bij tussenpozen werkte was bij zijn overlijden nog lang niet voltooid. Wat drie jaar later door zoon Tjalling (1829-1894) onder de titel *Lexicon Frisicum* ter perse werd bezorgd, omvatte slechts het gedeelte *A-Feer*, dat zijn vader voor publicatie gereed had gemaakt. Over het werk op zich of bepaalde aspecten ervan wordt verschillend geoordeeld, en ook daarom was het een welkom initiatief van Anne Dykstra om in deze dissertatie opzet en inhoud van het woordenboek aan een grondig onderzoek te onderwerpen. Hoofdpunten zijn: hoe kwam het tot stand, welk doel had Halbertsma ermee voor ogen, wat staat er precies in en hoe moeten we dat beoordelen zowel naar de tijd van ontstaan als naar algemene lexicografische maatstaven?

De Inleiding (pp. 15-30) verschaft een eerste oriëntatie over Halbertsma's brede interesses en het wetenschappelijk klimaat waarin hij te werk ging, punten die waar toepasselijk in volgende hoofdstukken nader worden belicht. De beschrijving van het Fries, waarnaar de geleerde wereld uitzag, moest een lacune opvullen in de studie van de West-Germaanse talen en zou kunnen helpen etymologische kwesties op te lossen. Het opstellen van de juiste etymologieën was voor Halbertsma een hoofdpunt. In het heersende gedachtengoed van de Romantiek zou het teruggaan naar oudere taalvormen helpen de wortels bloot te leggen van de oorspronkelijke samenleving van het vrijheidslievende Friese volk. Wat er nog restte van het veronderstelde onbedorven Fries zocht hij bij het gewone volk en niet bij de betere stand, waarvan de taal al gecorrumpeerd was door opgelegde conventies. Van mening dat voor het vaststellen van woorddoorsprongen en betekenisontwikkelingen kennis nodig was van alle vormen van het West-Germaans, nam hij ook het Noord- en Oost-Fries in zijn woordenboek op.

Indrukwekkend is de moeite die Dykstra zich getroost heeft om te achterhalen hoe het *Lexicon Frisicum* gestalte kreeg. Voor dit doel zijn de vele nagelaten geschriften en aanwijsbaar of mogelijk gebruikte bronnen uitputtend doorzocht. Dat op dergelijk gebied volledige klaarheid zou kunnen ontstaan is eigenlijk niet te verwachten, maar hier komen we toch ook de eerste vermoedens tegen van een ietwat chaotische werkwijze van Halbertsma's kant.

Onder het opnamebeleid valt ook een oordeel over de woordvelden die aandacht krijgen. Wat dit betreft moeten we het uitsluitend doen met 'Sexual Language and the *Lexicon Frisicum*', een van Dykstra's eerder gepubliceerde studies over het *LF* die thans in het proefschrift zijn geïncorporeerd. Hier blijkt dat voor Halbertsma,

net als voor Jacob Grimm, welvoeglijkheid geen criterium is om woorden al dan niet op te nemen. Hij uit dan ook zijn bezorgdheid over Matthias de Vries' voornemen het *WNT* een voorbeeldfunctie te geven voor gepast taalgebruik en moet niets hebben van de Franse *Dictionnaire de l'Académie*, die wil voorschrijven wat correct is. Anderzijds kan men Halbertsma zeker een overmatige belangstelling voor seksueel taalgebruik aanwrijven.

Verder wordt aan de aard van het opgenomen woordbestand geen aandacht besteed: 'De macrostructuur [...] komt in dit boek niet uitputtend ter sprake', zo zijn we al gewaarschuwd (p. 26). Wel is vastgesteld dat van de lemmata tussen de 17% en 20% niet eigentijds Fries zijn; dan gaat het met name om Oudfriese of Noord-Friese woorden en de opgenomen eigennamen (p. 23).

Aard en kwaliteit van een woordenboek worden vooral beoordeeld naar de informatie die bij de trefwoorden wordt geleverd. Of deze hier aan de eisen voldoet wordt nagegaan in het gedeelte 'Aspecten van de microstructuur' (p. 87-221). De punten die in aparte hoofdstukken aan de orde worden gesteld zijn achtereenvolgens (1) de keuze voor het Latijn als metataal van het *LF*, (2) de structuur en inhoud van de woordenboekartikelen, (3) de betekenisbeschrijving, (4) het gebruik van voorbeelden, (5) de door Halbertsma zeer belangrijk geachte etymologische component, en als laatste onderwerp (6) de prominente plaats van het Engels in het *LF*.

Een pijnpunt voor de gebruiker is de rangschikking van het woordbestand. Typerend voor het *LF* is de indeling in alfabetisch geordende lemma's in hoofdletter, gevolgd door lemma's in kleine letter die daarmee etymologisch of qua betekenisfeer verband houden. Hierdoor krijgt het woordenboek buiten de strikt alfabetische ordening een sterk encyclopedisch karakter. Door de vrije associaties waaraan Halbertsma zich hierbij overgeeft is het 'niet ongewoon dat woorden onder een lemma worden behandeld waarmee ze niets te maken hebben' (p. 105). Hier had een beschouwing toegevoegd kunnen worden over de praktijk van de onomasiologische aanpak, het bijeenvoegen van woorden naar betekenis. In het manco dat vele woorden op deze manier niet gemakkelijk te vinden zijn heeft, zoals bekend, zoon Tjalling voorzien door in de uitgave van het *LF* een aantal alfabetische indexen toe te voegen. Daarin valt tevens te zien dat het woordenboek ook informatie bevat over een groot aantal woorden buiten het alfabetisch gedeelte *A-Feer*.

Het zout in de pap van een woordenboek zijn vaak de gegeven voorbeelden. In het *LF* zijn sommige daarvan geput uit geconsulteerde woordenboeken. Voor het moderne Fries zijn het doorgaans zogenaamde poëmen, door de woordenboekauteur zelf bedachte zinsneden. Dit betekent dat de gebruiker van het woordenboek zich hier geheel moet verlaten op Halbertsma's eigen taalgebruik. Citaten en voorbeelden worden niet consequent toegevoegd en zeker ook niet bewust gebruikt om betekenisnuances te illustreren. Dykstra concludeert dan ook dat 'citaten, in welke vorm dan ook, niet "de ziel" van het *Lexicon Frisicum* vormen' (p. 176).

Wat het onderdeel etymologie betreft kwam er meteen na publicatie van het *LF*

detailkritiek, maar naar negentiende eeuwse maatstaven verrichtte Halbertsma hier zeker respectabel werk, ook al zijn later wel meer betrouwbare afleidingen vastgesteld. In de lexicografie van het Fries, zo had nog opgemerkt kunnen worden, is de etymologie tot op de huidige dag overigens een achtergesteld gebied gebleven.

De nadruk op de relatie tussen het Fries en het Engels is een uitvloeisel van het wijder verbreide geloof dat het Fries de grondslag van het Engels was geweest. Op de achtergrond speelt hier mee de onbewezen, maar volgens Halbertsma essentiële rol die de stam der Friezen, samen met de Angelen en Saksen, zou hebben gespeeld bij de kolonisatie van het Britse land. Dykstra houdt die optie op verrassende wijze open door te verwijzen naar DNA-onderzoek dat in die richting lijkt te wijzen (p. 221).

Na deze kritiek op de verschillende deelaspecten volgen enkele stukken van meer algemene aard in het gedeelte 'Halbertsma en het *Lexicon Frisicum* in perspectief' (p. 223-286). Hier wordt allereerst de vraag beantwoord in hoeverre het *LF* kan gelden als uiting van cultureel nationalisme (p. 225-243). Kan men het plaatsen in het zich manifesterende Europese streven de taal van een volk te boekstaven in een alomvattend woordenboek, zoals dat gebeurde in de *Oxford English Dictionary*, het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* en het *Deutsches Wörterbuch* van de Grimms? Daartegen pleit dat Halbertsma zijn woordenboek niet schreef voor de Friese volksgemeenschap, maar voor de geleerde wereld. Omdat niettemin cultureel-nationalistische elementen erin overheersen, is er, aldus Dykstra, alle reden het toch als een uiting van cultureel nationalisme te bestempelen (p. 243).

In perspectief komt ook Tjallings rol ter sprake als tekstbezorger van het woordenboek (p. 245-254). Zijn in het Latijn geschreven informatieve voorwoord, met onder andere klachten over zijn vaders werkwijze en suggesties hoe alles beter had gekund, staat hier volledig afgedrukt met de Nederlandse vertaling ernaast (p. 255-269).

Dykstra's eindoordeel over het *LF* is samengevat in het hoofdstukje 'Balans' (p. 289-294). Naast de erkenning over wat tot stand is gebracht wordt daarin de kritiek zeer breed uitgemeten. Zijn conclusie is dan ook: 'In zijn totaliteit valt het oordeel over Halbertsma als lexicograaf negatief uit' (p. 294). Het beeld dat hier oprijst van een reus op lemen voeten leidde tijdens de promotie zelfs tot de vraag of er eigenlijk met goed fatsoen nog wel een Joost Halbertsma-prijs kon worden uitgereikt.

Daar blijft echter voldoende reden toe. Ook in Dykstra's ogen doet Halbertsma's gebrekkig optreden als lexicograaf weinig af aan zijn status als Fries icoon. Hij heeft er immers mede voor gezorgd 'dat het Fries als een echte taal werd beschouwd' en ook 'heeft hij er steeds voor geijverd dat het Fries object werd van de Europese vergelijkende taalkunde' (p. 227). 'Bovendien heeft [hij] door zijn volkskundig, historisch en literair werk een grote bijdrage geleverd aan de ontwikkeling van een Fries cultureel zelfbesef' (p. 228).

Dykstra toont zeker bewondering voor dit woordenboek 'dat, mede door zijn

encyclopedische culturele en historische uitweidingen, niet alleen een beeld geeft van Halbertsma's brede belangstelling, maar ook van de vroegere en eigentijdse Friese maatschappij' (p. 21). Maar dat heeft niet belet dat het in deze dissertatie onbarmhartig op de snijtafel is gelegd. Ergens heet het dat de lexicografie zich destijds nog in een 'voorwetenschappelijk stadium' bevond. Dat betreft dan met name de betekenisbeschrijving in het *LF* en de metalexigrafische analyse die op dit onderdeel wordt losgelaten dient daarom, zo wordt gezegd, eerder te worden gezien als een 'heuristisch' dan een beoordelend instrument (p. 133). Zijn er, zo zou men kunnen vragen, nog meer bekritiseerde praktijken waar men niet al te zwaar aan zou hoeven tillen? Het op verschillende wijze aanduiden van bronnen kwam in die tijd zeker meer voor en hoe ernstig moet men Halbertsma aanrekenen dat hij, zij het volgens onduidelijke criteria, slechts een selectie maakte uit het woordbestand van bijvoorbeeld Von Richthofens *Altfriesisches Wörterbuch*, terwijl hij beweerde alle Friese woorden op te zullen nemen?

Maar daarnaast blijven toch alle slordige uitvoeringsdetails die gemakkelijk vermeden hadden kunnen worden. Waarom verschijnen, om een aantal feilen te noemen, zonder aanwijsbare reden soms Oudfriese trefwoorden tussen de modern Friese, worden gebruikte bronnen niet altijd genoemd, wordt er zo slordig geciteerd, en worden de gegevens voor de kopregel niet steeds op dezelfde wijze en in dezelfde volgorde vermeld? Men kan slechts concluderen dat Halbertsma geen lexicograaf in hart en nieren was. Daarbij is het maar al te duidelijk dat hij geen hoge prioriteit gaf aan het voltooiën van zijn woordenboek. Naast zijn lexicografisch werk bleef hij, 'om de zinnen te verzetten', steeds veel op ander gebied publiceren. Ook bleek hij voor zijn magnum opus geen vast uitvoeringsplan te hebben ontwikkeld. Kenmerkend hiervoor was, aldus Tjalling, dat hij zijn materiaal steeds weer bleef herschikken. Wist hij wel waar hij mee bezig was, toen hij in 1829 liet weten dat hij over vijf jaar het woordenboek wel af zou hebben? Realistischer was zijn besef in 1863 en 1866, meer tegen het eind van zijn leven, dat het woordenboek niet af zou komen.

Wie kennis neemt van Halbertsma's levensgeschiedenis vermoedt ook dat hij niet de man was om in zijn eentje een zo veelomvattende lexicografische taak te volvoeren. Dykstra zelf lijkt de karaktereigenschappen en de persoonlijke omstandigheden van zijn protagonist bewust buiten zijn verhaal te hebben gehouden. Hij licht zelfs niet toe wat er aan de hand is wanneer Halbertsma zijn aarzeling om iets voor het *WNT* te doen in verband brengt met 'dien grooten ramp met mijnen Petrus' (p. 277). Het artikel in kwestie, 'Joost Halbertsma en it *Woordenboek der Nederlandsche Taal*', dat er aan het eind (p. 271-286) een beetje bij hangt, is van de eerder gepubliceerde onderdelen het minst op zijn plaats. Omdat het voornamelijk laat zien hoe Halbertsma de boot blijft afhouden als Matthias de Vries poogt hem bij werk voor het *WNT* te betrekken, is het moeilijk vol te houden dat het artikel 'een extra dimensie' (p. 30) geeft aan Halbertsma als lexicograaf. De enkele punten die vermelding verdienen hadden beter ergens kort kunnen zijn meegedeeld.

Weten we nu alles over het *Lexicon Frisicum*? Dykstra merkt ergens op: ‘Nader onderzoek zal moeten uitwijzen in hoeverre Halbertsma’s verzameling representatief is voor het negentiende-eeuwse Fries’ (p. 51). Men zou zich hierover een idee kunnen vormen door na te gaan hoe latere samenstellers van Friese woordenboeken met de inhoud van het *LF* en de nagelaten manuscripten zijn omgegaan. In wijdere zin zou kunnen worden vastgesteld wat daarin aanvulling behoefde en zeker ook wat van de inhoud bruikbaar bleek, een onderwerp dat in de dissertatie geen aandacht heeft gekregen.

Met zijn nauwkeurige evaluatie van de inhoud van het *Lexikon Frisicum*, die steeds in breder perspectief wordt bekeken, heeft Dykstra een respectabel werkstuk afgeleverd. De dissertatie is verplichte lectuur voor ieder die iets over dit woordenboek te berde wil brengen. Dykstra vraagt verontschuldiging voor enige redundantie die verbonden is aan de herpublicatie van eerder afzonderlijk gepubliceerde artikelen. Deze is niet echt hinderlijk. Persoonlijk vond ik wel hinderlijk – en dat geldt mogelijk ook voor anderen die het boek aandachtig doorlezen – de gehanteerde knip-en plak-methode die resulteerde in de woordelijke herhaling van bepaalde constatering (soms ook langere passages), in het ergste geval te vinden eerst in het hoofdstuk zelf, dan in de conclusieparagraaf waarmee het hoofdstuk besluit, vervolgens nogmaals in de ‘Balans’, en mogelijk ook nog weer in de samenvatting.

Jan Posthumus
Roden